

הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 345-358

כא

נטילת סיכון לשם הבאת חללי מלחמה לקבורה

- א. מצות קבורה
  - ב. הסתכנות לשם הבאת חללים לקבר ישראל
    1. פגיעה בכבוד עם ישראל
    2. חשש לפגיעה ועיכוב מהלך המלחמה
    3. חילוף גופות כדי לחסוך איתור נעדרים עתידי
    4. מורל הלוחמים ומורל בני משפחותיהם
- סיכום

א. מצות קבורה

החובה לקבור אדם שמת היא מצות עשה מהתורה, ואסור להלין את המת.¹ יש חובה לקבור גם חלקי גוף ואברים.² מת שמוטל בחוק, ואין מי שמטפל בקבורתו, נקרא "מת מצוה".³ חייל שנהרג בשדה הקרב נקרא אף הוא "מת מצוה", למרות שנמצאים לוחמים אחרים בשטח, מאחר שהם טרודים במלחמה, והרי זה כאילו אין מי שיטפל במת.⁴

הטיפול במת מצוה קודם למצוות אחרות. כך נאמר בגמרא במגילה ג ע"ב:

1. ראה: ספרי פר' תצא פסקא רכא; סנהדרין מו ע"א-ע"ב והלכה ברורה שם; רמב"ם הל' אבל יב, א, ולחם משנה; רמב"ן בהשגותיו על ספר המצוות שורש א; ספר החינוך, עשה תקלז; טור ושו"ע יר"ד סי' שסב.
2. ירושלמי נזיר ז, א. טור ושו"ע יר"ד סי' שסב, אמנם המשנה למלך בהל' אבל יד, כ, וכן התפארת ישראל, בבעז, שבת פ"י אות א, כתבו "שאינו נעשה מת מצוה עד שיהיה ראשו ורובו". אך נראה שיסכימו שחייבים לקבור אברים על אף שאין בהם גדרי מת מצוה. ראה: הרב אלכסנדר יהושע לוינסון, "קבורת איברים", סוגיות בהלכה צבא ומשטרה, עמ' שנג-שנח. וכן ראה: הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, גשר החיים, חלק א, עמ' קמג-קמו, קנג-קנו.
3. יבמות פט ע"ב; נזיר מג ע"ב, ועוד.
4. עירובין יז ע"א-ע"ב, רמב"ם הל' מלכים ו, יב. הרדב"ז שם הלכה יג כותב שאפילו אם מת מיתה טבעית בשעת מלחמה נחשב למת מצוה מאחר שהלוחמים טרודים במלחמה. ראה עוד בחזון איש יר"ד סי' רט, יג.

תלמוד תורה ומת מצוה – מת מצוה עדיף... עבודה ומת מצוה – מת מצוה עדיף... בעי רבא: מקרא מגילה ומת מצוה הי מינייהו עדיף? מקרא מגילה עדיף משום פרסומי ניסא, או דלמא מת מצוה עדיף משום כבוד הבריות? בתר דבעיא הדר פשטה: מת מצוה עדיף. דאמר מר: גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה.⁵

התוספות בבבא מציעא ל ע"ב ד"ה אלא לזקן, מסביר כי "כבוד הבריות דמת מצוה חמיר טפי, שמוטל בבזיון פן יסריח⁶ או יאכלוהו כלבים". עקרונית "מת מצוה קונה מקומו" וזו אחת מתקנות יהושע בן נון כשנכנסו לארץ,⁷ אך אם יש חשש שגויים יזלזלו בגופות, אזי אין קוברים אותם במקומם,⁸ וייתכן שזו הסיבה לאמור במשנה באהלות פט"ז מ"ה: "שדה שנהרגו בה הרוגים, מלקט עצם ועצם טהור".⁹

5. ראה עוד: ברכות יט ע"ב; נזיר מח ע"ב; הוריות יג ע"א, ועוד.
6. הרוגי ביתר לא ניתנו לקבורה זמן רב. כשקברום תיקנו ביבנה ברכת הטוב והמטיב "הטוב – שלא הסריחו, והמטיב – שניתנו לקבורה" (ברכות מח ע"ב).
7. בבא קמא פא ע"א; רמב"ם הל' נזקי ממון ה, ג; טור ושר"ע י"ד סי' שסד; טור ושר"ע חר"מ סי' רעד.
8. ראה בדברי הש"ך ביו"ד סי' שסד ס"ק י, ובט"ז שם ס"ק ב בשם המהרש"ל. ראה עוד בשו"ת חלקת יעקב, י"ד, סי' קצז. גם לאחר שהמת כבר נקבר, אם יש חשש שגויים יוציאוהו, מותר לפנותו. כך כתב באור זרוע, חלק ב, סי' תכ, וכך נפסק בשו"ע י"ד סי' שסג, א. ראה עוד: שו"ת חתם סופר, י"ד, סי' שלד; שו"ת הרמ"ע מפאנו, סי' מד, ועוד. כך ניתן להסביר מדוע טלטל הנביא מבית אל את גופת עידו הנביא. ראה מהר"ץ חיות, מגילה כט ע"א. בשל סיבות אלה התיר הרב עובדיה יוסף בשנת תשמ"ב לפנות את קברי היהודים שהיו קבורים בעיר ימית ת"ו עם פינוי ימית, מאחר שהיה חשש שהגויים יוציאו את עצמות המתים מקברייהם ויבואו לידי בזיון ח"ו, וכפי שקרה לדבריו לבית הקברות היהודי בקהיר ובמקומות אחרים במצרים. ראה: הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, חלק ז – אבילות, עמ' רצד-רצה.
9. כך הסביר הרב שמריה אריאלי, משפט המלחמה, עמ' קסט. התפארת ישראל על המשנה שם (בועז אות יג) הסביר: "אתא לאשמועינן דבשדה מלחמה איירי. ודוקא בנהרג אדם בעברו שם בדרכו ולא פשע בהליכתו שם אמרינן דבנהרג שם קנה מקומו. אבל אלו מערכות המלחמה שהלכו בשדה אחרים אדעתא דהכי אם להרוג אם ליהרג, הם עשו שלא כדין לעסוק במלחמה בשדה אחרים שודאי יפסידוהו, דהלא כזה וכזה תאכל, ודאי לא כמינהו לאפקועי זכות הבעלים משדה שלהן, ולכן הם עשו שלא כהוגן וגם להם ראוי לעשות עמהן שלא כהוגן להוציאן משדה שנפלו שם. ואע"ג דבסוגיא דעירובין (יז ע"א) חזינן דאפילו הרוגי מלחמה יקברו במקומן, התם כדמפרש דבמלחמת הרשות מיירי, דכדין עשו מלחמה גם בשדה אחרים ברצון המלך שפורץ גדר ועושה לו דרך (כסנהדרין כ ע"ב), אבל הכא מיירי במלחמה שעשו יחידים ברצון עצמם". העמדה כזו של המשנה קצת קשה, מאחר שאין רמז לדבר במשנה עצמה. מה גם שהמושג מלחמה בדרך כלל משמש לתיאור מהלך המונהג על ידי שלטון-מלכות, ואינו יזמה מקומית. כאמור, במצבים שונים גם הרוגי מלחמה ניתן לפנות ואינם קונים מקומם. הרי"מ חר"פ, בית זבול, חלק ב, סי' לב, כותב שאכן מדובר במשנה בהרוגי מלחמה, ומשנה זו באהלות דומה לאמור במשנה עדויות

מצאנו גם מעלה למת שייקבר בקברות אבותיו, וכדברי הירושלמי במועד קטן ב, ד: "ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו". וכבר דנו הפוסקים שקבר אבותיו לאו דווקא, אלא במקום מסודר ומכובד, ומאחר שבמדינת ישראל נהוג לקבור את חיילי צה"ל שנהרגים בקרב ל"ע בבתי קברות מיוחדים ובצורה מכובדת, לא יהא זה גרוע מהמעלה שיש בהלכה לקבור אדם בקברי אבותיו.¹⁰ באופן כללי מותר לפנות מת על מנת לקברו בקברי אבותיו או כדי לקברו בארץ ישראל, וכן לפנותו ממקומו אם קברו אינו משתמר מחמת מזיקים וכד.¹¹

ב. הסתכנות לשם הבאת חללים לקבר ישראל

עד כמה יש להסתכן על מנת להביא לקבורה בקבר ישראל גופה של מת מצוה – אדם הקבור תחת מבנה שנהרס, ויש סכנה למחלצים שהבניין יתמוטט עליהם גם כן; או חייל שנפל בקרב וגופתו או אבריו פזורים בשטח בו מתנהלת עדיין לחימה ולכן השארתו במקום תביא לידי ביזוי גופתו על ידי בעלי חיים או נכרים – האם יש להסתכן על מנת להביאם לקבורה?

1. פגיעה בכבוד עם ישראל

פ"ח מ"ה: "העיד רבי יהושע על עצמות שנמצאו בדיר העצים אמרו חכמים מלקט עצם עצם והכל טהור". בגמרא בזבחים ק"ג ע"א נאמר שאלו הרוגי נבוכדנאצר. אלא שלא עושים אותם כמתי מצוה, כדי שלא יהיו הלוחמים האחרים טרודים בקבורתם.

10. הרב בצמ"ח עוזיאל, שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, סי' לה, דן בשאלות שונות הקשורות לפינוי חללי צה"ל שנהרגו במלחמת השחרור, "שנקברו בבתי קברות קבועים וכעת רוצים להעבירם לבתי קברות צבאיים, בכדי לרכז את כל החיילים שנפלו על שחרור הארץ, ושם יכונן המקום ע"י המדינה באופן מיוחד". אחת השאלות שהוא דן בהן שם היא: "מה הדין להעבירו בזמן הזה לבית קברות של עירו כשהוריו חפצים בכך כי חושבים להקבר שם כשיגיע זמנם, או כשיש כבר אחד מהוריו הקבור שם?", והוא אפשר לעשות כן במצבים מסוימים, אך לא תמיד. דן בזה גם הרי"א"ה הרצוג, פסקים וכתבים, י"ד כרך ה, סי' קלז. המהדיר, הרב שלמה שפירא, בהקדמה בעמ' 7, כותב ששאלות מעין אלו התעוררו אחרי מלחמת השחרור, ושלנגד עיניו של הרי"א"ה הרצוג עמדו תמיד המשפחות הכואבות את כאבן, שמלבד עצם האסון, נוספת לטרדתן שאלה רגשית באין להן קבר בו יוכלו להתייחד עם יקיריהן. ראה עוד: חזון איש, בבא קמא, סי' יח אות טו; הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק י, סי' מ; הרב אליהו בקשי דורון, "פינוי קברי אחים של שיירת הדסה", שו"ת בנין אב, חלק ד, סי' סו; הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, חלק ז – אבילות, עמ' רפז-רפח, ובעמ' רצב-רצד, בתשובה העוסקת בפינוי קבר חייל.

11. שו"ע י"ד סי' שסג, א.

במקרא מצאנו שהיו שסיכנו עצמם כדי לחלץ גופה. שאול המלך ובניו נפלו בקרב בגלבע, והפלשתים ביזו את גופתו:

ויהי ממחרת ויבאו פלשתים לפשט את החללים וימצאו את שאול ואת שלשת בניו נפלים בהר הגלבע. ויכרתו את ראשו ויפשיטו את כליו וישלחו בארץ פלשתים סביב לבשר בית עצביהם ואת העם. וישמו את כליו בית עשתרות ואת גויתו תקעו בחומת בית שן. וישמעו אליו ישבי יביש גלעד את אשר עשו פלשתים לשאול. ויקומו כל איש חיל וילכו כל הלילה ויקחו את גוית שאול ואת גוית בניו מחומת בית שן ויבאו יבשה וישרפו אתם שם. ויקחו את עצמתיהם ויקברו תחת האשל ביבשה ויצמו שבעת ימים (שמואל א לא, ח-יג).¹²

הליכתם בלילה להוציא את גופת שאול מלמדת על כך שפעילות זו הייתה מסוכנת ולא יכלו לעשותה באור יום. גם לאחר שנים רבות, כאשר דוד מביא לקבורה את עצמות שאול, נאמר:

וילך דוד ויקח את עצמות שאול ואת עצמות יהונתן בנו מאת בעלי יביש גלעד אשר גנבו אתם מרחב בית שן אשר תלום תלאום שם שמה הפלשתים פלשתים ביום הכות פלשתים את שאול בגלבע (שמואל ב כא, יב).

הייתה זו אם כן פעולה לילית בגנבה. ואם כן, שואל בפירוש המיוחס לרש"י (דברי הימים א י, יב):

ולמה מסרו עצמם בסכנה לקחת גופות שאול ובניו מהר גלבע יותר משאר ישראל?

והוא משיב:

לפי שעשה להם שאול טובה שהצילם כשעלה נחש העמוני עליהם.

תשובה זו היא על בסיס מדרש פרקי דרבי אליעזר פרק יז (אם כי במדרש לא נאמר במפורש שהם הסתכנו):

גמילות חסד לאבלים מנין? אנו למדין מאנשי יבש גלעד, כיון שנהרג שאול ובניו אמרו אנשי יבש גלעד: אותו האיש שהצילנו מחרפת בני

12. כך גם במקבילה בדברי הימים א י, ח-יב.

עמון אין אנו חייבין לגמול לו חסד?! ועמדו כל הגבורים שבהם והלכו כל הלילה, לחומת בית שן ולקחו את גופת שאול ואת גופת בניו מחומת בית שן, שנאמר: "ויקומו כל אנשי חיל כל הלילה".¹³

ניתן לראות את ההסתכנות לחילוך גופת שאול כדבר חריג שאיננו יכול ללמד על הכלל שהרי מדובר במלך ישראל, וייתכן שהם עשו זאת רק מחמת שהייתה כאן פגיעה בכבוד עם ישראל. אמנם טעם זה קיים במידת מה בכל חייל מישראל שנהרג, מאחר שכאשר גופות חיילי צה"ל מתבזות אצל האויבים יש בזה ביזיון לאומה ופגיעה בכבודה. אך לא נמצא מקור לכך, שכבוד האומה הוא שיקול מכריע המאפשר לסכן את חייהם של חיילים לוחמים,¹⁴ ובמיוחד שאובי ישראל מנצלים בצורה שלילית וגסה את הרגישות המרובה הקיימת אצלנו לכבודם של המתים, והם סוחרים בגופותיהם ובאבריהם.

נראה שבאופן עקרוני אין להסתכן בטיפול בחלל ואפילו אם מחמת זה לא יובא החלל לקבורה. שהרי גם לשם הצלת חיי אדם (שלא במסגרת מלחמתית) אין למסור את הנפש, קל וחומר שאין להסתכן בטיפול בחלל. הרב זלמן נחמיה גולדברג כתב שאמנם קבורת מת מצוה היא מצוה חשובה מאוד, ומותר לבטל מצוה כמו מילת בנו והקרבת פסח (מגילה ג ע"ב) כדי לקיימה, מפני שגדול כבוד הבריות שדוחה מצוה דאורייתא בשב ואל תעשה ודוחה מצוה דרבנן בקום ועשה, אך יחד עם זאת:

כבוד הבריות איננו דוחה פיקוח נפש שהרי כל התורה הנדחית מפני פיקוח נפש, לכן ודאי אין להכנס למקום סכנה וספק סכנה כדי לקיים מצות קבורה אף של הרוגים, וכל זה דברים ברורים ואין בהם ספק.¹⁵

הרב שלמה גורן, בהיותו הרב הראשי לצה"ל, השיב לשאלה בעניין זה בזמן מלחמת ההתשה. הוא אמנם התיר לחלל שבת לשם פינוי חללים מחשש למורל

13. יש להעיר שאנשי יבש קברו את עצמות שאול ביבש, אך זה לא הספיק לכבודו של שאול ועם ישראל נענש על כך אחר כך. "ויהי רעב בימי דוד שלש שנים שנה אחרי שנה ויבקש דוד את פני ה' ויאמר ה' אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים" (שמואל ב כא, א). ומפרש רש"י (ע"פ יבמות עח ע"ב): "אל שאול – על עון שאול שנקבר פתאום בהחבא, שגנבוהו אנשי יבש גלעד וקברוהו ולא נספד לפי כבודו".

14. בגמרא בסנהדרין יא ע"א נאמר שלא הספידו את ר' יהודה בן בבא, מפני "שנטרפה שעה, שאין מספידין על הרוגי מלכות". היד רמה שם מפרש באחד מהסבריו שהטעם הוא בשל "סכנתא דאנהו דמספדי להו, דשמע מלכא ואמר הני חברי דהנך הוו, ותפסי להו". מכאן שאין מסתכנים על מנת להספיד, אף לא הרוגי מלכות, עם זאת שחמה לוקה על אב בית דין שלא נספד כהלכה. (מסכת דרך ארץ רבה ב, כה).

15. הרב זלמן נחמיה גולדברג, "מצות קבורה במקום פיקוח נפש", המעין, מדוד (תמוז תשס"ד), עמ' 76.

החיילים, אך זאת רק "כאשר החלל נפל בליל שבת או בשעות הבוקר של שבת, שאם לא יפונה בשבת יצטרך לשהות במקום זמן רב. אבל כאשר נפל בשבת אחה"צ, יש להמתין מלפנותו עד מוצאי שבת. במקרה זה יש לכסות החלל בשמיכה ולהציב עליו שמירה בהתאם להלכה ולמנהג, בתנאי שלא נשקפת סכנה של היפגעות ע"י האויב לשומרים".¹⁶

אמנם, הרב גורן עצמו, מסר נפשו לשם הבאת חללי צה"ל לקבר ישראל,¹⁷ וייתכן שיש מקום להבחין בין הנהגה אישית, מעין מעשה חסידות, לבין הוראה לאחרים.¹⁸

16. מכתבו של הרב שלמה גורן, מטבת תש"ל, הובא במאמרו של הרב מרדכי הלפרין, "פינוי חללים בשבת", תחומין, כב (תשס"ב), עמ' 104-115, שם עמ' 106. כמובא שם בהערה 9 מכתב זה הוא בסיס מאמרו של הרב שלמה גורן, "פינוי חללי צה"ל משדות הקרב בשבת", משיב מלחמה, ב, עמ' ריז-רכ. אך יש שינויים בין המקורות, ופסקה זו המצוטטת למעלה, אינה מופיעה במשיב מלחמה. באותה תשובה כתב הרב שלמה גורן שאין לפנות את החללים בידיים אלא ברכב, מאחר שפינויים בידיים "מהווה סכנה למפנים העלולים להיפגע מאש האויב תוך כדי ההליכה ברגל". הרב שלמה גורן, "קבורת חללי אב"כ", תחומין, כג (תשס"ג), עמ' 93-94, גם פסק שאין לסכן את חיי הקברנים ואת חיי המטפלים בגופות נפגעי אב"כ, אם אין אמצעי מיגון יעילים. הרב מרדכי הלפרין במאמרו שם עמ' 107, 111 כותב שבמלחמת יו"כ היו מצבים בהם הפינוי כלל סיכון מסוים לחיי המפנים עקב הכניסה לשטחי חזית מוכי ארטילריה או התקפות אוויר, ואף היה חשש היתקלויות עם חיילי קומנדו של האויב.

17. ראה: הרב שלמה גורן, משיב מלחמה, ג, עמ' יב-טו, דבריו על המאמצים לאתר ולזהות את חללי מלחמת השחרור במקומות שונים בגבולות מצרים וירדן מעבר לקוי האויב; שם עמ' ע, על מאמציו באיתור המשחתת אח"י אילת; שם עמ' קנד-קנה על החיפוש אחר הצוללת דקר. גם הרב גד נבון, "מניעת עגונות מלחמה", נעם, יט (תשל"ז), עמ' סא-קו, ששימש אחר כך הרב הראשי לצה"ל, מספר על כניסה לשטח הקרבות ואף אל מעבר לקוי האויב על מנת לחלץ חללים ממלחמת יו"כ. כך גם מספר הרב הצבאי הרב יצחק מאיר, "לא בחיל ולא בכח", בני ברק תשנ"ט, עמ' 38-64. באנציקלופדיה צה"ל בחילו – הרבנות הצבאית (עורך: מנחם מיכלסון), תל אביב 1982, עמ' 91-93 מסופר שבשנת תש"ט, בכיס פלוג'ה, הרב שלמה גורן חילץ גופות חללים כשהיה עליו לעבור שדה מוקשים. לפני כן הוא מינה שניים שיתנו גט לאשתו אם לא יחזור. כך גם בכפר חוסיין, ליד מבואות ביתר, היה לו לעבור בשדה מוקשים. בעמ' 119 מסופר על רבנים מהרבנות הצבאית שחילצו חללים ממקום שהיה צריך לפנות מוקשים קודם לכן. על חירוף נפשו של הרב שלמה גורן בחילוץ הרוגי כפר עציון כתב הרב בצמ"ח עוזיאל, שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, סי' סט: "אפריון נמטייה להרה"ג הפוסק יצ"ו (=הרב שלמה גורן), על עבודתו המאומצת בחירוף נפש בביקורו בגיא ההריגה זה וללקוט שרידי עצמותיהם של חללינו הקדושים אלה שנלחמו בכל יכולתם להגנת הכפר הזה". ראה גם מכתבו מ"ט אלול תשי"א של דב קנוהל משרידי כפר עציון, תחומין, ט (תשמ"ח), עמ' 68, המודה לרב גורן על מאמציו "בהעברת גויות חברינו משטח האויב והעברתם לקבר ישראל", והטיפול בהיתר עגינותם של האלמנות.

18. בהוראה רבים ודאי שחששו לסכנה גם בקשר לקבורת מתים. בירושלים אין מלינים את המת, אך הרב י"מ טיקוצ'נסקי, גשר החיים, חלק א, עמ' פח, כותב שסבו הרב שמואל סלנט, הלין את

אף על פי כן, ישנם שלושה מצבים בהם התירו פוסקי הלכה להסתכן על מנת לחלץ חללים:

- א. כשיש חשש לפגיעה או לעיכוב במהלך המלחמה – פינוי רכב בו נמצאים חללים, הצלת מסמכים סודיים, וכד'.
  - ב. כשמדובר על סיכון מספר קטן של חיילים שימנע סיכון של חיילים רבים יותר במשימת איתור נעדרים להתרת אשה מעגינותה.
  - ג. כשיש חשש לפגיעה מורלית של החיילים הלוחמים – מראה חבריהם ההרוגים, ומחשבות על עגינות נשותיהם.
- להלן נדון בהיתרים אלו.¹⁹

2. חשש לפגיעה או לעיכוב במהלך המלחמה

מותר לפנות מת מצוה אם הוא מפריע לאחרים. הגמרא בעירובין יז ע"ב דנה על תקנת יהושע בן נון לפיה "מת מצוה קנה מקומו":

ורמינהי: המוצא מת מוטל באיסרטיא – מפנהו לימין איסרטיא או לשמאל איסרטיא, שדה בור ושדה ניר – מפנהו לשדה בור, שדה ניר ושדה זרע – מפנהו לשדה ניר; היו שתיהן בורות, שתיהן נירות, שתיהן זרועות – מפנהו למקום שירצה. אמר רב ביבי: במוטל על המיצר, מתוך שניתן לפנותו, מפנהו לכל מקום שירצה.

מכאן שאם מת מצוה נמצא במקום שהוא מפריע לרבים "מפני כהנים ועושי טהרות שלא יאהילו עליו" (רש"י שם), או: "מפני הרבים שלא יאהילו עליו" (טור י"ד סי' שסד), מותר להזיזו ולקברו במקום אחר.²⁰ במקרה שלפנינו החללים עדיין לא נקברו וודאי שמותר לפנותם (וממילא כיום אין קוברים את חללי המלחמה

גופת המהר"ל דיסקין מחשש סכנת נפשות כשיתקבצו כל הקהל במבואות ובשבילים הצרים בקרבת ביתו של המהר"ל דיסקין.

19. דיון במכלול נימוקים אלה, ראה: הרב אברהם אבידן, דרכי חסד, עמ' קיה-קכד; הרב יצחק קופמן, "פינוי חללים תוך הסתכנות ובשבת", הצבא כהלכה, פרק כ, עמ' קצד-קצו; הרב יהושע בן מאיר, "פינוי חללים בשבת וחג במלחמת יום הכיפורים", קובץ הציונות הדתית, תשס"ב, עמ' 361-367; הרב גד נבון, "פינוי חללים בשבת", תחומין, ה (תשד"מ), עמ' 55-57; הרב ד"ר נריה גוטל, "שיקולי קדימה בפינוי ובזיהוי חללים בצה"ל", תחומין, כד (תשס"ד), עמ' 383-394. לפי הרב גוטל, השיקול המבצעי והמוראלי הוא הראשון במעלה, והוא המכתיב את סדרי הקדימויות לפינוי החללים.

20. כך נפסק להלכה: רמב"ם הל' נזקי ממון ה, ג; טור ושו"ע י"ד סי' שסד, ג.

במקום שנהרגו, אלא מעבירים אותם לבתי קברות צבאיים או אף לבתי קברות ארעיים על מנת שיעבירום אחר כך לבתי קברות קבועים). מכאן שניתן לפנות גופות חללים על מנת להשיג מטרות אחרות, כמו למנוע הפרעה לאחרים. בעת מלחמה, יהיה מותר להסתכן בפינויים של החללים, אך לא לשם הצלת הגופות על מנת להביאם לקבר, אלא לצורכי המלחמה עצמה. ממילא זהו דין מדיני המלחמה וכפי שהלוחמים מסתכנים במהלך המלחמה בכלל. הוא הדין באשר לחילוץ גופות שעליהן מסמכים סודיים וכד'. גם כאן, עיקר ההצלה היא למסמכים לא לחללים, והשיקול הוא צבאי-מלחמתי בלבד (ואף ייתכן שיהיה מצב בו יוכלו לחלץ מסמכים סודיים, קודי קשר ומפות סודיות, אך לא יוכלו לחלץ את החללים).

3. חילוץ גופות כדי לחסוך איתור נעדרים עתידי

לעתים סיכון מספר קטן של חיילים יכול למנוע אפשרות של הגדרת חיילים כנעדרים, מה שעלול להביא למצב בו ייאלצו לסכן אחר כך מספר רב של חיילים כדי לברר מה עלה בגורלם. ברור שעדיף לסכן כמה שפחות חיילים, אך השאלה היא אם בכלל מותר לסכן אפילו חייל אחד לשם מציאת הגופות? אם ברור לנו שהם נהרגו, וכל החיפוש הוא על מנת להביאם לקבר ישראל, לכאורה ברור שאין להסתכן כלל. אך מה יהיה אם לא ידוע בבירור שנהרגו? לעתים לשאלה זו יש השלכה על בעיית עגינות של אשה, אם נסכן חיילים על מנת לחלץ מי שנדמה שנהרג או לפחות לקבל עדות ברורה על מותו גם אם לא יצליחו לחלץ את גופתו ולהביאה לקבר ישראל.

גם לפי שיקול זה, המטרה העיקרית היא להציל אשה מעגינותה ולא עצם הבאת החלל לקבר ישראל. וכאמור, ייתכן שההחיילים יוכלו רק להעיד שהם אכן ראו את החלל, אך בפועל לא יוכלו להביאו לקבר ישראל.

על כל פנים, אף שאמנם מצאנו שבמצב של סכנה של המעיד, מקלים על מנת להתיר עגונה (יבמות קכב ע"א), לכאורה אין להכניס מראש מחלצים למצב של סכנה על מנת שיוכלו להעיד על החלל כדי להתיר אשה מעגינותה.²¹

21. בעניין הסתכנות לשם מניעת עגינות, הרב יהושע בן מאיר (לעיל הערה 19, עמ' 366), כתב שהרש"ז אויערבך הסתפק אם הדבר מותר. הרב אברהם אבידן, דרכי חסד, עמ' קלט-קמא, כותב בשם הרש"ז אויערבך שמוותר לחלל שבת באיסור דרבנן כדי למנוע עיגון במצב של מלחמה כוללת. וכבר מצאנו שהתירו בשבת איסורי דרבנן על מנת לפתור אחר כך בעיית עגינות: הרב יעקב ריישר, שו"ת שבות יעקב, חלק א, סי' יד, התיר לקבל עדות בשבת בבית דין כדי להתיר

4. מורל הלוחמים ומורל בני משפחותיהם

מורל הוא פונקציה של חינוך, של הצבת ערכים ועקרונות. ברור שבכל מקרה של פגיעה, פגיעה, או נפילה בשבי, יש צער גדול מאוד ללוחמים הרואים את חבריהם לנשק נפגעים, וכן לקרובי המשפחה והחברים האישיים, ולכל העם. הדברים אמורים במיוחד במציאות תקשורתית מפותחת מאוד, בה המראות המצולמים בשדה הקרב משודרים ברשתות הטלוויזיה ובאתרי האינטרנט, ומשפיעים על רוחם של החיילים והאזרחים. תמונות בהן נראים אויבי ישראל מתעללים בגופות של חיילים ישראלים, משפיעות בצורה קשה מאוד על האווירה הכללית, ויוצרות לחץ ציבורי-תקשורתי על מקבלי ההחלטות בצבא ובממשלה לעשות הכול, כולל גם סיכון חיילים אחרים, על מנת להשיב את גופות החיילים ולהביא לקבר ישראל.²² האמנם מותר להסתכן על מנת לחלץ גופות של חיילים בשל מורל ואווירה? האם כדי ליצור את התודעה שצה"ל עושה בעבור חייליו, גם אלו שנהרגו, מותר לסכן את חייהם של חיילים אחרים?

יש להבחין בין מורל החיילים הנלחמים לבין מורל האזרחים, משפחת החייל שנהרג ומורל האומה כולה.

מורל של חייל – חייל היוצא לקרב נמצא במתח מורלי, בין היתר גם בשל החשש מאי הידיעה מה יקרה לו. בשעת הקרב, המתח המורלי יכול להחרף

עגונה וכתב שאין להתעצל בדבר. ראה עוד: הרב יוסף אנגל, אוצרות יוסף, קונטרס עגונה, המציין לרש"י יבמות קכב ע"א.

22. התביעה הנשמעת לעתים מהמשפחה הקרובה של החייל ומאישים שונים בכלי התקשורת לעשות הכול על מנת להביא חייל שנהרג לקבר ישראל, קשורה גם להתמודדות של החברה הישראלית עם כל נושא השכול והאבדן. לא הכול יודעים להתמודד נכונה עם מות יקירם, ובמיוחד כשהוא קורה בנסיבות טראגיות (מלחמה, פיגוע טרור, תאונת דרכים וכד'). מהי המשמעות של מוות, מה החיים צריכים לעשות? כיצד מזכירים וזוכרים? וכיצד זה משפיע על המשך החיים? על התרפקות מוגזמת על קברים וטיפוחם, ובמיוחד בבתי הקברות הצבאיים, ראה את תשובת הרא"ה קוק, ש"ת דעת כהן, סי' ריב, על מידת ההשקעה בטיפוח בית קברות לחיילים יהודים הקבורים בהר הצופים, וסיכום דבריו: "וכלל הדבר שדרכם של ישראל היא, שלא להרבות הוצאות על כבוד המדומה של המתים, ומשתדלים חלף זה להרבות בצדקה עם החיים. אבל מה שהוא בדרך הממוצע והכבוד הראוי ודאי מצוה איכא, ובכלל כבוד הבריות, וכן נהגו כל ישראל מעולם לגדור את בתי הקברות ולשמרם בטהרה ובכבוד, ועושים הכל בדרך כשרות וענוה הראויה לגוי קדוש שומר אמונים. ומתים יחיה אל ברוב חסדו, ויראנו בישועתו במהרה בימינו בקרוב". עוד העיר על נורמות אלו, הרב יגאל אריאל, "כבוד החיים או כבוד המתים?", תחומין, כ (תש"ס), עמ' 171-180.

ולהקשות על פעילות המלחמה, גם בשל העובדה שהוא רואה את גופות חבריו לא מטופלות ומושלכות בשדה.

מורל של אזרחים – המשפחה הקרובה שרוצה שיהיה להם לפחות קבר; המורל הירוד של כל העם נובע מתחושת הפסד וכישלון במלחמה.

אין ספק שראיית גופות של חללים שנהרגו במלחמה משפיעה לרעה על הרואים אותן, וגורמת למורד ולחולשה. מצאנו ששיקול זה עומד ביסוד אחד ההסברים לכך שהקב"ה סובב את בני ישראל בצאתם ממצרים דרך המדבר ולא הלכו דרך ארץ פלשתים. כך נאמר במכילתא דרבי ישמעאל, בשלח – פתיחתא ד"ה ויהי בשלח:

"כי אמר אלהים" זו מלחמת בני אפרים, שנאמר: "ובני אפרים שותלח וברד בנו והרגום אנשי גת" (דברי הימים א ז, כא). וכתוב: "בני אפרים נושקי רומי קשת הפכו ביום קרב" וגו' (תהילים עח, ט). מפני מה? ש"לא שמרו ברית אלקים ובתורתו מאנו ללכת" (שם י), עברו על הקץ ועל השבועה. ד"א שלא יראו עצמות אחיהם מושלכין בפלשת ויחזרו להם.²³

מסורת בחז"ל שחלק משבט אפרים יצא ממצרים קודם היציאה של כל העם ממצרים, ומתו בדרך. לפי מדרש זה, הקב"ה לא רצה שהעם היוצא ממצרים יראה את גופותיהם של אותם מבני אפרים, מאחר שהדבר עלול להביא לידי כך שהעם לא יעמוד בכך וישוב למצרים. הדבר יגרום אם כן למורד וחולשה, ולא יהיה ניתן להיכנס לארץ.

אכן, בשמו של הרב שלמה זלמן אויערבך מובא שהוא התיר להסתכן על מנת לחלץ חלל גם אם נשקפת סכנה לחיילים המחלצים. "הפגיעה המורלית בחיילים שרואים שאם הם יפלו חללים הם ישכבו בצד ואף אחד לא יטפל בהם, הוא גורם חשוב ברוח הלחימה ולכן מהווה פיקוח נפש".²⁴

23. מדרש זה מופיע גם במכילתא דרשב"י יג, יז. לפי האמור בשמות רבה (וילנא) כ, יא, בני אפרים יצאו ממצרים שלושים שנה לפני יציאת כל עם ישראל ממנה.

24. כך כותב בשמו הרב יהושע בן מאיר במאמרו הנ"ל הערה 19, עמ' 366. על חידוש זה, עמד גם הרב מרדכי הלפרין במאמרו לעיל הערה 16, עמ' 110. באותו מאמר כותב הרב בן מאיר שלאחר זמן בשיחה אחרת אמר לו הגרש"ז אויערבך, שלא ילמדו מדבריו אלה ויגידו בשמו שגם לאכול אוכל קר בשבת זו בעיה מורלית ופיקוח נפש, ולכן מותר לחלל שבת ולחמם או לבשל אוכל בשבת. לפיו, צריך יראת שמים אמיתית כדי להבדיל בין המקרים השונים. עם זאת, הרש"ז אויערבך, התיר ללוחמים במלחמת שלום הגליל, שיביאו אליהם בגדים נקיים בשבת, מאחר שבגדים נקיים משפרים את רוחו של החייל, והוא נלחם טוב יותר. ראה: התורה המשמחת, עמ' 161. הר"ש אלישיב, קובץ תשובות, חלק ב, סי' כד, ג, כותב שאם בימי מלחמה חייל מרגיש שאם לא יאכל אוכל חם, לא יוכל להיערך למלחמה כראוי ולהגן על עצמו, כיוון שמעשה שבת

נראה שעיקר הפגיעה המורלית בחייל בשעת הקרב הרואה את חבריו מוטלים חללים אינן המחשבות מה יקרה אם ח"ו הוא יפול חלל, אלא עצם העובדה שהוא רואה את חבריו לנשק הרוגים. הרב מרדכי הלפרין,²⁵ מביא ראייה (בשמו של הרב אביגדר נבנצל) מהאמור לאחר רצח עשהאל על ידי אבנר, עת עברו הלוחמים במקום בו הייתה מוטלת גופתו: "ויהי כל הבא אל המקום אשר נפל שם עשהאל וימת ויעמדו" (שמואל ב ב, כג). ייתכן שעמידה זו היא בשל ההלם מראיית גופתו, כדברי מצודת דוד שם: "ויעמודו – עמדו מתבהלים וחדלו מלרדוף".

אך מכאן ניתן גם להוכיח את ההפך, שהרי לא הכול עמדו. בפסוק שאחר כך נאמר: "וירדפו יואב ואבישי אחרי אבנר". ומפרש שם הרד"ק: "כאשר שמעו עבדי דוד הריגת עשהאל רדפו אחרי אבנר, וכשהיו מגיעים אל המקום ההוא שמת שם עשהאל היו עומדים. אבל יואב ואבישי לא עמדו עליו, אלא רדפו אחרי אבנר". משמע, שניתן להתגבר על המראה הקשה אף כשמדובר על מראה של אדם לנשק, ואף אדם בלוגי. יואב ואבישי היו נחושים במלחמתם ומראה אחיהם ההרוג, על אף הצער והכאב, לא מנע מהם להמשיך במלחמה. נראה שתגובתם זו מלמדת על סף ערכים שונה מזה של הלוחמים האחרים, שאפשר להגיע אליו.

לחייל היוצא לקרב, ישנן מחשבות רבות ומתחים נפשיים מה עלול ח"ו לקרות לו במהלך הקרב. חייל יכול גם ח"ו ליפול בשבי ולהיות צפוי למסכת התעללויות: "והוא ביד כומ"ז לעשות בו כל חפצו אם למות [אם לחרב] אם לרעב" (רש"י בבא בתרא ח ע"ב ד"ה שבי). עליו גם לדעת, כי ייתכן שיהיו מצבים בהם לא יוכלו לפדותו או לשחררו. במשנה בגיטין פ"ד מ"ו נאמר:

אין פודין את השבויים יותר על כדי דמיהן מפני תקון העולם, ואין מבריחין את השבויין מפני תקון העולם. רבן שמעון בן גמליאל אומר מפני תקנת השבויין.²⁶

מדרבנן, יכול לאכול ממה שנתבשל בשבת. הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק י, או"ח סי' כה, צירף דברים אלו על מנת להתיר לחייל לאכול אוכל חם שהובא אליו בשבת מהבסיס לשדה.

²⁵ במאמרו לעיל בהערה 16.

²⁶ הדיון שם הוא באשר לגובה ההוצאה הכספית לפדיון שבויים. הפוסקים דנו עד כמה יש לשלם על מנת להביא אדם לקבר ישראל כשגויים מעקבים את קבורתו ורוצים ממון עבור גופתו, וועל מי מוטלת חובה זו. ראה: רא"ש ברכות פ"ג סי' ג, ומועד קטן פ"ג סי' נה; מרדכי מועד קטן רמז תתצט, וביאורו בבית יוסף יו"ד סי' שמא, ע"פ דברי הרמב"ן בתורת האדם (מהד' מוסד הרב קוק עמ' ע): "באותו מעשה לא נתנו המושל לקברו, לפי שהיה רוצה עליו ממון הרבה יותר ממה שהיד משגת, ואפילו היה סיפק בידם לעשות, אסור לפדותו בכל אותו ממון מפני תיקון העולם (גיטין מה ע"א), דכיון דבממון תלוי הדבר אפשר שאחר כך יתפייס בדמים מועטים". אמנם, ביחס לקבורת הרוגי ביתר כתב הרב דוד אבודרהם (דיני זימון וברכת המזון): "נהרגו כלם ואז נגדעה

על הנהגת המדינה או הצבא לשקול את ההיבטים הרבים הכרוך בעסקת שחרור שבויים ולהכריע אם המחיר הנדרש על מנת לשחרר שבויים, או על מנת לחלץ אותם הוא גבוה מדי או לא. מחובתם ומסמכותם של המנהיגים להיכנס למשא ומתן ארוך עם האויבים בדבר החלפת שבויים, שיקח אולי אף מספר שנים, עד שיצליחו להוריד את "מחיר" העסקה לרמה שלהערכתם היא סבירה, ושניתן לקחתה על עצמנו כאומה כסיכון מחושב במסגרת המלחמה עם האויבים. אך גם יכולה להתקבל הכרעה שהמחיר הוא גבוה מאוד, ולא ניתן לבצע את עסקת החליפין, והחייל שנפל בשבי, חי או מת, יישאר שם.²⁷

כאמור, על כל חייל היוצא לקרב לדעת זאת, ועליו להתגבר על הקושי הנפשי הנובע מידיעתו שיכול להיות מצב בו לא יוכלו לסייע לו, והוא יצטרך להישאר בשבי לנצח, או שלא יובא לקבר ישראל ויישאר קבור אצל האויב. גם בני משפחות החיילים וקרוביהם צריכים להיות מודעים לכך, ואין להם להפעיל לחץ על המערכת הביטחונית והממשלתית להביא את בניהם בכל מחיר הבייתה, בנוסח: 'שלחתי את הבן לצבא, אני רוצה אותו בחזרה, ואם הוא אינו חי, אז לפחות שיהיה קבר'. השיקולים מורכבים מבחינות שונות (ביטחוניות, משפטיות, מדיניות, כלכליות, ועוד), והנהגת האומה צריכה היא זו שצריכה לטפל בעניין, כשהשיקול הוא טובת הכלל ולא טובת היחיד – עד כמה החברה יכולה ליטול על עצמה סיכונים על מנת לחלץ את חייליה ממצוקה.

הוא הדין גם בנידון דידן. אין ספק שעל מערכת הביטחון לעשות את המרב על מנת לחלץ חייל שנקלע למצוקה כשהוא חי, או שהוא נהרג וגופתו מוטלת על פני השדה או נתונה בידי האויבים; אך התודעה האישית של כל לוחם, של בני משפחתו, ושל החברה כולה צריכה להיות שלא בכל מקרה נצליח לחלץ את החלל, ואם יש להכניס לרמת סיכון גבוהה לוחמים אחרים, אזי לצערנו לא נוכל לעשות זאת. במציאות כיום, נוצרה אווירה ציבורית, המשפיעה כנראה גם על מורל חיילים, ולפיה לא משאירים פצוע בשטח ואף לא גופת חייל, גם אם נדרש לסכן חיילים אחרים לצורך העניין.²⁸ אך נדרשת פעולה חינוכית והסברתית בה יובהר שאם רמת

לגמרי קרן ישראל, ונשארה נבלתם מאכל לעוף השמים זמן רב, והיתה חרפה גדולה לישראל בדבר. עד שישבו רבן גמליאל ובית דינו כמה ימים בתעניות, ובזבזו אוצרות אבותיו, עד שניתנה להם רשות לקברם". ראה עוד: שו"ת חוות יאיר, סי' קלט.

27. בעניין זה ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "החלפת שבויים", עמ' 341-335.

28. בשל הנימוק המורלי דנו הפוסקים האם מותר לנסות לחלץ חיילים פצועים תחת סכנה. ראה: הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק יב, סי' נז; חלק יג, סי' ק; הרב הלל יצחק הלוי, משפטי הלוי, חלק ב, עמ' קעא-קעג.

הסיכון של המחלצים היא מעבר לרמת סיכון סבירה – אותה יקבעו מפקדי הצבא והדרג המדיני – אזי אין מחלצים, ואז גם האווירה הציבורית והתקשורתית תשתנה בהתאם. המורל הוא פונקציה של התודעה, מה ראוי וצריך להיות.²⁹ אם התודעה האישית של כל לוחם, של בני משפחתו ושל החברה בכלל תהיה שעם כל החשיבות שבדבר אין מביאים לקבר ישראל בכל מחיר, אזי גם עצמת התביעה המשפחתית והציבורית תקטן, ולא יסכנו חיי אדם נוספים על מנת לחלץ חללים. שיקול הדעת במקרים אלה, אם אכן מדובר בסיכון סביר אותו מותר לקחת על מנת לחלץ חללים, מוטל על מקבלי ההחלטות בממשלה ובמערכת הביטחון לזרועותיה השונות, אך לא בכל מחיר.

אמנם כעת, כל עוד אלה הם הלכי הרוח ואי פינוים של חללים מהשטח, גורם מורך וחולשה לחיילים הלוחמים, אזי יש להתחשב במציאות זו, ואם הימצאות חללים בשטח אכן פוגעת מורלית בחיילים הלוחמים ומקשה עליהם להילחם היטב וכראוי, מותר אף לסכן חיילים אחרים כדי להמשיך ולנצח את המערכה. אך המגמה החינוכית הערכית צריכה להשתנות, ובוודאי שלא נכון לומר שתורת ישראל וההלכה מחייבות להביא לקבר ישראל בכל מחיר. הקוד האתי של צה"ל בעניין זה צריך להורות שאמנם ערך הרעות והחברות הוא נעלה, אך אין הוא גובר תמיד על ערך חיי האדם.³⁰ זהו אמנם תהליך חינוכי-חברתי ארוך טווח, אך הוא ניתן להשגה.³¹

29. מצב דומה, שבו מורל שלילי נוצר מהבנה לא נכונה של ערך הלכתי, ניתן לראות בסוגיית גטי מלחמה. במלחמת השחרור הציע הרב שלמה גורן, בהתייעצות עם הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שהיה הרב הראשי באותם ימים, לתקן גיטי מלחמה ללוחמים, על מנת לפטור בעיות קשות של עיגון. הדבר לא יצא אל הפועל בעיקר בשל העובדה שחיילים חששו מלחתום על הגיטין הללו, והדבר הכניס מורך ופחד בלבם. ראה במאמר: "כרם, בית, אשה – שירות צבאי וחיי משפחה", ובהערה 13 שם.

30. ברוח צה"ל ("הקוד האתי"), בערך 'רעות' נאמר: "החייל יפעל מתוך אחוה ומסירות לחבריו לשרות, ויחלץ תמיד לעזרתם כשהם זקוקים לו או תלויים בו, חרף כל סכנה וקושי, ועד כדי חירוף הנפש". אין התייחסות מפורשת למצב בו החבר הוא חלל. הרב יהודה עמיטל, המעלות ממעמקים עמ' 102,

הציג שאלה זו, כבר במלחמת השחרור, כאחת משאלות המפתח העומדות בפני חייל דתי בצבא.
31. לדיון אם לחלץ או לא, יש השלכה על השאלה ממתי יש לשבת שבעה ועל מעמד בני המשפחה כאוננים. המקור לעניין זה הוא ההשוואה בין הרוגי ביתר, שאדריאנוס המלך לא הניח לקברם במשך שנים רבות – כמסופר באיכה רבה (בובר) ב, ד: "כרם גדול היה לאדריאנוס מהלך שמונה עשר מיל על שמונה עשר מיל, כמן טבריא לצפורי, והקיפוה גדר מהרוגי ביתר מלא קומתו ופישוט ידים ורגלים, ולא הבאישו ולא הסריחו, ולא נגזר עליהם שיקברו עד שעמדה מלכות אחרת, וגזרה עליהם קבורה" – לבין אדם פרטי שנהרג ביד המלך והמלך לא נתן לקברו אלא בסכום גבוה. כך כתב רמב"ן בתורת האדם (מהד' מוסד הרב קוק עמ' ע-עא), והרא"ש בברכות פרק ג ס' ג: "הרוגי ביתר דהתם ודאי נתיאשו לקוברן ע"פ המלכות ומיד חלה עליהם אבילות. אבל האי עובדא נהי שאין בידם להוציאו מן המושל, מ"מ אינם מתייאשים לגמרי מקבורתו

סיכום

- א. מצוה להביא את גופו או חלקי גופו של אדם שמת או נהרג לקבר ישראל.
- ב. גם בשל הפגיעה בכבוד עם ישראל, אין להסתכן על מנת להביא לקבר ישראל.
- ג. פוסקי הלכה התירו להסתכן על מנת לחלץ חללים בשלושה מצבים:
1. חשש לפגיעה ולעיכוב במהלך המלחמה – פינוי רכב בו נמצאים חללים, הצלת מסמכים סודיים, וכד'. היתר זה הוא לטובת החיים וההצלחה במלחמה, ולא בשל החובה לקבור את המת.
  2. כדי שלא לגרום לסיכון מספר רב יותר של חיילים במשימת איתור נעדרים. במקרה שידוע בוודאות שהחייל הרוג, לא ברור מה ההיתר לסכן גם מעט חיילים. ואף אם אין המוות ודאי, לא ברור שמותר להיכנס מראש לסכנה על מנת לוודא את מות החייל כדי להתיר אשה מעגינותה. ייתכן גם שהחיילים יסתכנו, אך לא יצליחו להביא את החלל לקבורה.
  3. חשש לפגיעה מורלית של החיילים הלוחמים – מראה חבריהם ההרוגים, ומחשבות על עגינות נשותיהם. יש לחנך ולשנות את סף הערכים אצל החיילים, וכך גם באשר לשינוי האווירה הכללית בציבור הרחב ואצל קרובי החיילים, משפחותיהם וחבריהם. חיי אדם חשובים יותר מקבורת מת, וההנחה שלפי ההלכה יש להביא לקבר ישראל בכל מחיר איננה נכונה. מותר להסתכן סיכון סביר על פי הכללים המתאימים לפעילויות צבאיות, אך לא בכל מחיר.

ומצפים לישועת השם אולי יתרצה המושל ליתנו לקבורה, ואוננין מיהא לא הוו כיון שאינם יכולין להתעסק בקבורה". ראה בבית יוסף יו"ד סי' שמא, ד. וראה גם: הרב יעקב אריאל, "חללי צה"ל בשבי האויב", תחומין, כה (תשס"ה), עמ' 419-415.